

Knyaz Aleksey Dmitriyeviç Saltikov, Paris, 1939

UOT 94 (479.24)

Aleksey Saltikovun “İrana səyahət” əsərində Azərbaycan türklərinin həyat tərzinin təsviri

İradə Məmmədova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: irade.mammadli@gmail.com

Açar sözlər: Knyaz A.D.Saltikov, İrana səyahət,
vəliəhd Nəsrəddin Mirzə, Azərbaycan türkləri, Təbriz şəhəri

ПУТЕШЕСТВИЕ ВЪ ПЕРСІЮ.

ПИСЬМА

Вън. А. Д. Салтыкова.

СЪ СВОИМИ ДЕТЬМИ-САДЪМИ-ВЪСЪМЪ. СЪ СЪВЪТЪ (САЛТЫКОВЪ).
СЪВЪТЪ СЪВЪТЪ СЪВЪТЪ.

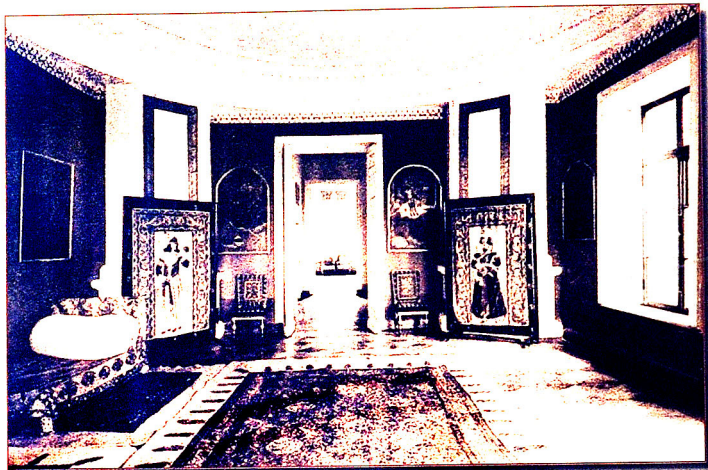
—————

МОСКВА
ВЪ ПУТЕШЕСТВЕННЪМЪ ТИПОГРАФИИ.
1840.

Knyaz Aleksey Dmitriyevič Saltkov (1806-1859) İrana və Hindistana səyahət etmiş rus səyyahı, yazıçısı, rəssamı, diplomati olmuşdur. O, 1 fevral 1806-cı ildə Sankt-Peterburq şəhərində knyaz Dmitri Nikolayevič Saltkovun ailəsində anadan olmuşdur. Aleksey Saltkov ilk təhsilini ev şəraitində almış, 1823-cü ildə Dövlət Xarici İşlər Kollegiyasında aktuarı olaraq xidmətə başlamış, 1826-cı ildə kamer-yunker rütbəsi almış, həmin ilin 9 noyabrında xüsusi tapşırıqla stats-katib D.N.Bludovun yanına ezam edilmişdir. Qısamüddətli istifadədən sonra o, 1826-cı ildə İstanbuldakı işlərdən müvəkkil olan A.P.Butenevin yanına təyin olunmuş, 1830-cu ilin yanvarında isə Yunanıstana qraf V.N.Paninin xüsusi sərəncamına göndərilmişdir. Saltkov tezliklə Asiya departamentinin təsisatına keçirilir, Yunanıstan missiyasının katibi təyin edilir və burada 1831-ci ilədək qalır. 1832-ci ilin noyabrınadək şəxsi istəyinə əsasən London səfirliyinin nəzdində çalışır, 1834-cü ilin fevralından Florensiyaya keçir. Orada missiyanın ləğvi ilə əlaqədar 1836-cı ilin fevralından Roma missiyasına təyin edilir. 1838-ci ilin avqustunda Tehrana göndərilir, 4 may 1839-cu ildə Peterburqa qayıdır və Londona kuryer olaraq göndərilir, 3 oktyabr 1840-cı ildə öz xahişi ilə saray müşaviri rütbəsi ilə istefa verir. 1841-1843-cü illərdə Hindistana ilk, 1845-1846-cı illərdə isə ikinci dəfə səyahət edir.

Ev mühitində o, həmişə müəyyən orijinallığı ilə seçilir, iranlı və ya hind geyimlərində gəzirdi. Buna görə də onu "hindli" adlandırırdılar. Şərq üslubunda bəzənmiş mənzili muzeyi xatırladırdı. O, zahid həyat tərzini keçirir, rəssamlıqla məşğul olur, evinə yalnız istedadlı rəssamları dəvət edirdi.

1838-ci ildə knyaz A.D.Saltkov səfir heyətinin tərkibində Rusiyadan çoxdan görmək arzusunda olduğu İrana gəlmiş və 1839-cu ilədək burada olmuşdur. Tiflisdən hərəkətə başlayan knyaz Saltkov İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Miyanə, Zəncan, Qəzvin, Sultaniyyə, Tehran və digər şəhərlərdə olarkən səfəri boyunca gördüklərini qeydə almış və 1849-cu ildə Moskvada "İrana səyahət" adı altında çap etdirmişdir. Bu əsərdə XIX əsrin 30-cu illərində türk şəhərlərində, kəndlərində, oymaqlarında yaşayan tatarların (o dövrün rus mənbələrində Azərbaycan türkləri belə adlandırılırdı) məişəti, geyimi, xasiyyəti, öyünü, rəqsləri, yeməkləri, qonaqpərvərlikləri barəsində maraqlı məlumatlar vermişdir.

1.

Müəllifin Qafqaza və Şərqə olan sevgisi, İrana səyahətinin səbəbləri onun kitabına yazdığı ön sözdən məlum olur. O yazır: "Avropanı görmüşdüm; ora artıq mənə tənqə gətirmişdi; İtaliya və İspaniya mənə bayağı, sıxıcı, İngiltərə, Almaniya və Fransa isə xırdaçı və dözülməz təəssürat bağışlayırdı. Hindistan yaddaşında elə əsrarəngiz canlıd ki... Bu sehrli təbiətdə, təhsilin korlamadığı xalqların adət və ənənələri içərisində yaşamaq istəyindən vaz keçə bilmədim" (2, c.1-2).

1838-ci il avqustun 22-də Vladiqafqazdan səyahətə başlayan Knyaz Saltkov osetinlərin, çərkəzlərin yaşadıkları ərazilərdən keçərək Gürcüstana gəlir. Sentyabrın 21-də polkovnik Düqamel, onun həyat yoldaşı və həkim Kapperlə birlikdə Tiflisdən İrana yola düşürlər. 3 gün yol getdikdən sonra bir rusun tatar (Azərbaycan – İ.M.) kəndinin yarım verstliyində təzə tikilmiş evində gecələyirlər. Şam yeməyi hazır olanadək knyaz Saltkov gözəl kənddə qonaq qaldığı evlə tanış olur. Onu çox nəzakətli qarşılayan qadınlarla işarələrin və İstanbul türkcəsinin köməkliyi ilə çətin də olsa söhbət edir. Bu tatar qadınlarından birinin 18, digərinin isə 20 yaş olduğunu bildirir. Onun məlumatına görə, tatar qızlarının geyimi İran üslubunda olan qısa köynəkdən, enli şalvardan və düzgün qamətlərini yüngülcə vurgulayan, çiyinlərini və əllərini sıx örtən dar arxalıqdan ibarətdir. Ayaqları yalındır, gur qara saçları qız ciddiliyini ifadə edən solğun və gözəl üzvlərini aydınlandırdı. "Günəşdə qaralmış incə dəriləri və çox geyilməkdən rəngi solmuş paltarları tatar qızlarının kasib olduğunu göstərirdi, lakin onların təbii gözəlliyinə xələl gətirmirdi". Knyaz Saltkov mücrüsünün açarını itirdiyi üçün səhəri gün yenidən həmin kəndə yollanır. Gecələdiyi evin yanında bir qoca qadın onu əlinin hərəkəti ilə çağırır və mücrünün açarını ona verir, knyazı yenidən qonaq dəvət edir. Saltkov yazır ki, "Dünənki qadınlardan birinin qucağında uşaq vardı, digəri isə ocağı yandırdı. Kişilər öz qonaqpərvərliklərini göstərmək üçün kabab bişirirdilər" (2, c.1-11).

Bir çox mənbələrdə Şərq qadınını cədrada, heç bir ixtiyarı olmayan, yazıq və bədbəxt qadın kimi təsvir edirlər. Knyaz Saltkovun təsvirlərindəki Azərbaycan qadını isə tam fərqlidir. İlk növbədə, burada qadınların cədrasız olduğunu vurğulamaq lazımdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda qadınların əksəriyyəti cədradan istifadə etməmişdir. Başlarını qışda yundan toxunmuş şalla, mülayim havalarda isə ipək kəlayəgi ilə bağlamışlar. İkincisi, Azərbaycan qadını bir "kafiri", evdə kişilərin olmamasına baxmayaraq, nəzakətli qəbul edir. Üçüncü diqqətəlayiq məqam isə bu qadının dürüstlüyüdür.

2.

Knyaz Saltıkovun qeydlərində Astanbəyli adlı çox xoş bir tatar kəndi haqqında da məlumatlara rast gəlirik: "Tatar evləri yaşıl təpələr boyunca səpələnib... Bizim üçün ayrılmış otağın divarları, döşəməsi, tavanı da xalçalarla örtülmüşdür. Yalnız tavanda işığın düşməsi üçün dəlik qoyulmuşdu. Otağın ortasında kömür közəridi. Qaranlıq və dar keçid mənzərəli bir yerə açılırdı" (2, c.12).

Əsərdə dağdan qışlağa köçən tatarlar (Azərbaycan türkləri – İ.M.) da təsvir edilir: "Köç edən tatar qadınları at kimi yəhərlənmiş inəklərin üstündə, digərləri isə kişilərlə yüklənmiş atların üstündə gedirdilər. Tatar qadınlarının rəngbərəng parça qırıqlarından tikilmiş geyimləri uzaqdan gözəl görünürdü (2, c. 16).

Knyaz Saltıkov 27 sentyabrda Dilicanda gecələdikdən sonra, Çubuqlu kəndini keçərək İrəvana daxil olur. Burada İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra boşaldılmış sarayında gecələyir: "Mavritan üslubunda kifayət qədər yaxşı tikilmiş bu ev ağardılmışdı. Burada əvvəllər hansısa xan yaşamışdı. Həyətdə çirklənmiş suyu olan fəvvarə vardı. Biz dar pilləkənlə üzəri bütünlüklə rəngbərəng qızılgül təsvirləri ilə bəzədilmiş divar sobası və hamısı xırda qırmızı, yaşıl, sarı və göy rəngli şüşələrdən ibarət böyük pəncərəsi olan gözəl bir otağa daxil olduq" (2, c.17-18).

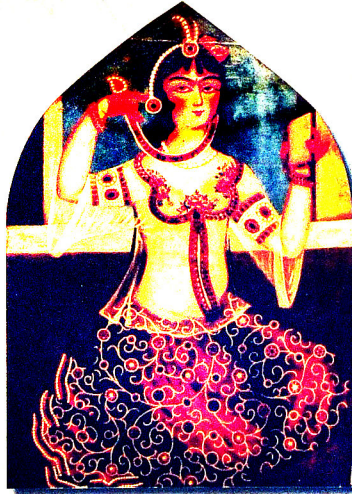
Knyaz İrəvandan Naxçıvana gedərkən yolda onları qarşılaşmağa gələn sakinlərin içərisində bir-birinə çox bənzəyən iki tatar knyazını (bəyini- İ.M.) təsvir edir. Onun yazdığına görə, bu bəylərin qırmızı taftadan geyimləri vardı, boyları hündür və incə, cizgiləri düzgün, üzləri qarabəniz, saçları isə qara idi. Onlar müxtəlif cür doyüş səhnələrini canlandırırdılar. Qeydlərdən məlum olur ki, tatarlardan və kürdlərdən ibarət iyirmi nəfərlik dəstə knyaz Saltıkovun nümayəndə heyətini yolboyu müşayiət etmişdir (2, c.19-20). Knyaz Naxçıvan şəhərində nimdəş paltarda olan yaşlı kişilərdən və qadınlardan, gözəl, lakın üst-başı çirkli, cır-cındır geyimdə olan uşaqlardan bəhs edir. O şəhərin hakimi Ehsan xanın gözəl bağ evində gecələyir. Onun üçün divarları naxışlarla bəzədilmiş bir otaqda gecələyən knyaz məmnunluqla qeyd edir ki, "Mən yazır, rəsm çəkir, qəlyan çəkir, albuxara yeyir, şərab içirdim və taleyimdən çox razı idim (2, c.20-21)".

3.

4.

5.

1. A.D.Saltıkovun Snegiryovadaki malikanəsində Şərqi üslubunda bəzədilmiş otaq
2. XVII əsrin əvvəllərinə aid şamdan. A.D.Saltıkovun şəxsi kolleksiyasından. ("Viktoriya və Albert" muzeyində saxlanılır)
3. Vəlihd Nəsirəddin Mirzənin portreti. Rəssam: Knyaz A.D.Saltıkov
4. Qadın kuza ilə. İran. 1798-1834-cü illər. Nəməlum rəssam
5. Qadın güzgü ilə. İran. 1798-1834-cü illər. Nəməlum rəssam

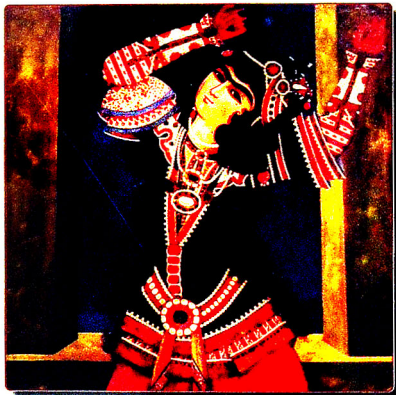

1.

2.

1. Yeniyyətə şahin ilə. İran. 1798-1834-cü illər. Naməlum rəssam
2. Qadın portreti. İran. 1876-1877-ci illər. Rəssam: Məhəmməd Həsən Əfşar
3. --Kastanyetli rəqqəsa. İran. 1798-1834-cü illər. Naməlum rəssam
4. Tambur çalan rəqqəsa. İran. 1798-1834-cü illər. Naməlum rəssam
5. Bacılar. İran. 1798-1834-cü illər. Naməlum rəssam
6. Məhəmməd Şah Abbas Mirza oğlu Qavanlı-Qacar. (1834-1848). İran. Naməlum rəssam
7. Rəqqəsa qaval ilə. İran. 1798-1834-cü illər. Rəssam: Məhəmməd Həsən

3.

4.

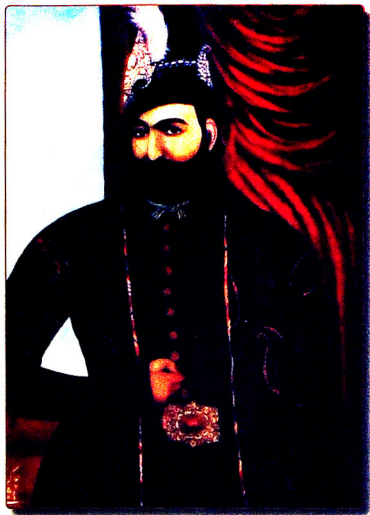
5.

Naxçıvandan Miyanəyə yola düşən knyaz Saltkov Miyanədə İran mehmandarı Yəhya xanın evində gecələyir. Knyazın yazdığına görə, mehmandarın vəzifəsi səyyahların bütün maddi ehtiyaclarını ödəmək və onları təyin olunmuş yerə qədər müşayiət etmək idi. Yəhya xan Fətəli şahın rəhmətə getmiş oğlu Abbas Mirzənin sevilməsi, həm də baş mehtər olmuşdu. Burada olarkən knyaz Saltkov Yəhya xan və onun oğlu Fərrux xanla birlikdə 15 yaşında, qadın geyimində, uzun saçları olan iki oğlanın musiqi altında rəqsini seyr edir. Qeydlərində əvvəl qəmli musiqi altında məhəbbət və əzabı ifadə edərək sakit rəqs edən oğlanların qəfildən tullanmağa, fırlanmağa və bağırmağa başladıklarını, sonra isə yenidən sakit rəqs etdiklərini, iranlıların bu rəqsə çox diqqətlə baxdıklarını, həmişə şən və hərəkətdə olan Yəhya xanın isə dərin fikrə qərq olduğunu yazır (2, c.21-23).

Miyanədən sonra Qaflandan dağını keçən knyaz Saltkov Zəncana gəlir. Zəncanda əvvəllər şahın yaşamaq olduğu bir evdə gecələyir. O bu evi təsvir edir: "Dar, dolanan və dik pilləkənlərlə düşərkən, birdən möcüzəli saraya daxil oldum. Gözlərimi qamaşdıran formaların və güllərin sehrli gözəlliyini yalnız kaleydoskopda görə bilərdim. Hər yerdə qızıl, bülür və bütün göy qurşağının bütün rəngləri parıldayırdı. Bu cazibəni pozmaq üçün mən yerimdən tərpənmirdim. Döşəməyə qiymətli xalçalar döşənmişdi, günəşin şüaları milyonlarla rəngbərəng şüşənin şəffaf mozaikəsindən süzülürdü. Elə zənn edirdim ki, bütün divarlar sanki qiymətli daşlardan ibarətdir. Səkkizgüşəli zəncan ortasındakı geniş hovuzda fəvvarə vururdu. Zəncan ətrafında hər tərəfdən otaqlar vardı. Bu müxtəlif formalı və gözəl otaqlar bir-birindən güzgülu qapılar və zərxara pərdələrlə ayrılırdı. Xalçaların üstü meyvə və şirniyyatla dolu idi. Məni çox mehribanlıqla qarşılayan və həddindən artıq qonaqpərvərlik göstərən Zəncan hakiminə minnətdarlığımı bildirmək üçün tatarca bildiyim sözlər yetərli deyildi" (2, c. 26-27).

Daha sonra Qəzvinə gələn knyaz Saltkov burada şəhərin hakimi bəylərbəyi Təhməsisbqulu xanın evində gecələyir. Burada "şahın hamamına getdiyini və bağlarını, saçlarını, əllərini və ayaqlarını qırmızı rənglə boyayan hamamçıların bu rəngin xeyirli və İranda möhtərəm şəxslər üçün vacib olduğunu" bildirdiklərini yazır (2, c.30-32).

Qeyd etmək zəruridir ki, podpolkovnik İ.F.Blarmerq 1837-1840-cı illərdə İranda olmuş və İranın statistik təsvirini tərtib etmişdi. Blarmerq əfşar, qacar, müqəddəm, dümbüli, talış, qaragözli, bayat, şahsevən, cavanşir, fars-modanlı, qoşavənd (və ya kosavənd) və şəqaqilərin İranın türkmənşəli elatlarının tərkibinə daxil olduğunu bildirmişdi. Müəllif Cənubi Azərbaycanda türkmənşəli elat tayfalarının ümumilikdə təqribən 68 min ailə təşkil etdiyini göstərmişdi. Bu statistik təsvirdə Qəzvinə ümumilikdə 8 min elat şahsevən ailəsinin yaşadığı qeyd olunur (1, c.14-15). Onun əsərinin Rusiya Dövlət Hərb-Tarix arxivində saxlanılan əlyazmasında buradakı elat şahsevənlərinin sayı 54600 nəfər göstərilir (4, a. 30).

6.

Milik qəhrəman Firudunun
portreti. İran. 1798-1834-cü illər.
Rəssam: Hacı Ağacan

Sultaniyyədə Fətəli şahın dağıdılmış sarayında gecələyən knyaz Saltkov sarayın divarlarındakı Fətəli şah və oğlanlarının təsviri olan rəsmlərdən, Sultaniyyə yaxınlığında 600 il əvvəl şah Xudabəndə tərəfindən mavi və ağ kərpicdən tikdirilmiş gözəl bir məscidin qalıqlarından, kəndlərin birində isə İmam Rzanın mavi-yaşılı kərpicdən tikilmiş məqbərəsindən bəhs edir (2, c.32-33).

Müəllif əsərində şahla və Qacar sarayının şahzadələri ilə görüşləri, onların üz cizgiləri, geyimləri, xasiyyətləri, elçini necə qarşılamaları, saray haqqında da ətraflı məlumat verir. Qacar şahı Məhəmməd Mirzənin dönd və ya beş yaşlı kiçik oğlu ilə görüşdüyünü yazır: "Balaca şahzadə döşəmədə xalçaların üzərinə salınmış kəşmir şalın üzərində oturmuşdu. Onun baş geyiminə şah nəslinə mənsub olduğuunu bildirən almaz nişan bərkidilmişdi. Saçları uzun idi və tünd-kürən rənglə boyanmışdı, bənizi solğun, üz cizgiləri isə qeyri-müəyyən idi, tam formalaşmamışdı. Əynində xəzli, şaldan kasaveyka (içinə xəz tikilmiş və ya xəzdən köbə çəkilmiş qabağı açıq qısa kofta – İ.M.) vardı... İran şahı Məhəmməd Mirzənin vəziri Hacı Mirzə Ağası tatar (Azərbaycan türkü – İ.M.) mənşəlidir, əslən irəvanlıdır.

O sufi təriqətinin dərviş alimi olaraq Məhəmməd Mirzənin müəllimidir.

Deylənə görə, şah ona hədsiz etibar edir; dövlətin bütün işləri onun əlində idi. Məncə, onun haqqında eşitdiklərim doğrudur və yəqin ki, o buna layiq idi" (2, c.34-75).

İran taxtının vəliəhdi Nəsrəddin Mirzənin onu türkçə "Xoş gəlmisiniz" deyə salamladığını bildirir və yazır ki, "Onunla Təbrizdə görüşə bildim. Vəliəhd Avropa üslublu kürsüsündə, onun üçün çox uzun və üzərində əla naxışları olan sarı şal xələtdə oturmuşdu. Papağında qaşlı lələk parlayırdı, sinəsində isə üzəri almazlarla zəngin olan zəncirdə Müqəddəs Andrey Pervozvanı Ruseni vardı. Zəncirdəki ordeni və lələyi ona İrəvanda görüşdükləri zaman İrəvan imperatoru bağışlamışdı. Vəliəhd gözəl görünüşlüdür, ağıllı çöhrəsi var. Qarabəniz olsa da üzünün rəngi zərifdir. Gözləri iri və qaradır, qartal burunludur. Onun kipiqləri və qaşları qeyri-adi dərəcədə qara idi. Mən çox uzaqda olduğum üçün onlara sürmə çəkilib-çəkilmədiyini təyin edə bilmədim. O hələ bacıları və bibiləri ilə hərəmxanada yaşadığından, qadınlar onu yəqin ki, öz zövqlərinə görə rəngləyirdilər. Onun uzun saçları alov kimi qırmızı idi (2, c.42-43)". Saltkov İran şahı Məhəmməd Mirzənin və əyanlarının rəsmlərini də çəkmişdi. O, Məhəmməd şahın onunla tatar dilində danışdığını yazırdı (2, c.46-47, 65).

Bundan başqa, knyaz Saltkov kiçik şahzadə naib sultan Abbas Mirzənin də, sonradan Məhəmməd şahın rəsmi çəkərək şahla göstərmişdi. Şah balaca şahzadənin portretini çox bəyənmiş, belə qısa zamanda və şahzadəyə layiq rəsm çəkə bildiyi üçün knyazı tərifləmişdi. Ona 300 tımən dəyərinə də şal parçalar, orden və at hədiyyə etmişdi (2, c.58-66). Təəssüf ki, knyaz Saltkov kitabına çəkdiyi bütün portretləri deyil, yalnız vəliəhd Nəsirəddin Mirzənin portretini daxil etmişdir.

Beləliklə, qeyd etmək zəruridir ki, knyaz Saltkovun "İrana sayahət" əsəri Azərbaycan türklərinin məişəti, etnoqrafiyası, mətbəxi və memarlıq abidələrinin öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbədir. Həmçinin, knyaz Saltkovun verdiyi məlumatlar burada yaşayan Azərbaycan türklərinin üz cizgiləri, xasiyyəti, adətləri, rəqsləri və s. haqqında təəssürat yaratmağa kömək edir. Knyaz Saltkovun İran şahı, Qacar sarayı, şahzadələri, saray əyanları, onların geyimi, idarə üsulu, hərbi gücü haqqında yazdığı məlumatlar XIX əsrin 30-cu illər tarixinin araşdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynaya bilər.

Mənbələr:

1. Бларамберг И. Ф. Статистическое обозрение Персии. 1841.
2. Салтыков А.Д. Путешествие в Персию. С портретом Нассер-Эддин-Мирзы, валиата (наследника), ныне шаха Персии, Москва, 1849.
3. Приключения лифляндца в Петербурге // Русский архив. Историко-литературный сборник, 1878, т.1, М., 1878.
4. Статистическое обозрение Персии, составленное генерального штаба подполковником Бларамбергом в 1841 году // Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф.446, оп. 1, д.177

Qeyd: Yazıda Gürcüstanın Milli Muzeyində nümayiş etdirilən Qacarlar dövrünə aid rəngkarlıq nümunələrinin fotosəkillərindən istifadə olunmuşdur.

*Irada Mammadova
PhD in History*

*Ирада Мамедова
доктор философии по истории*

*The description of the lifestyle
of Azerbaijani turks in Knyaz Saltikov's
"Travel to Iran"*

*Отражение образа жизни азербайджанских
тюрков в произведении князя А.Д.Салтыкова
«Путешествие в Персию»*

*Key words: Prince A.D.Saltikov, travel to
Iran, Prince Nasraddin Mirza, Azerbaijani
turks, Tabriz city*

*Ключевые слова: Князь А.Д.Салтыков, путеше-
ствие в Персию, наследник Нассер-Эддин-Мирза,
Азербайджанские тюрки, город Тебриз*

Summary

Резюме

In 1838, together with the board of embassy, Knyaz A.D. Saltikov visited Iran from Russia. He always wanted to see Iran, these fore he stayed here until 1839. Starting from Tbilisi, Knyaz Saltikov traveled to Iravan, Nakhchivan, Tabriz, Miyane, Zenjan, Gazvin, Sultaniye, Tehran and other cities, and recorded what he had seen in his notebook. Then, in 1849 he published his notes under the "Travel to Iran" title. In this work, he provided interesting information on the lifestyle, clothing, personality, games, dances, food and hospitality of Tatars (in the Russian sources Azerbaijani turks were called Tatars during that period) living in these Turkish villages, cities and tribes.

В 1838 году князь А.Д.Салтыков, мечтавший совершить путешествие по Востоку, в составе посольства прибыл из России в Персию, где прожил до 1839 года. Начав путешествие из Тифлиса, князь Салтыков побывал в Ирване, Тебризе, Мияне, Зенджане, Казвине, Султание, Тегеране и других городах, где наблюдал и записывал нравы и образ жизни местных жителей. Свои впечатления об этой поездке он опубликовал в 1849 г. в Москве в книге «Путешествие в Персию». В своем труде он привел интересную информацию о быте, одежде, нравах, играх, танцах, еде, гостеприимстве татар (в те времена так в русских источниках называли азербайджанских тюрков), живших в тюркских селениях, городах, оймагах.